

УДК 347.65/68(477)

ПРОБЛЕМИ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ ЗАПОВІТУ У СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Кухарев О.Є., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню проблеми обмеження свободи заповіту в спадковому праві України. Обґрунтовано, що до обставин, які обмежують свободу заповіту, належать: закритий перелік видів заповіту, правило про обов'язкову частку у спадщині та вичерпний перелік заповідальних розпоряджень. Наголошується на тому, що заповідач не може встановити в заповіті речове право, не визначене у цивільному законодавстві.

Ключові слова: спадкування, заповіт, заповідальні розпорядження, свобода заповіту, обмеження свободи заповіту.

Статья посвящена исследованию проблемы ограничения свободы завещания в наследственном праве Украины. Обосновано, что к обстоятельствам, которые ограничивают свободу завещания, относятся: закрытый перечень видов завещания, правило об обязательной доле в наследстве и исчерпывающий перечень завещательных распоряжений. Отмечается, что завещатель не может устанавливать в завещании вещное право, прямо не закрепленное в гражданском законодательстве.

Ключевые слова: наследование, завещание, завещательные распоряжения, свобода завещания, ограничение свободы завещания.

Kukharyev O.Ye. THE ISSUES OF LIMITATIONS OF WILL FREEDOM IN THE INHERITANCE LAW OF UKRAINE

The article studies the limitations of will freedom in the inheritance law of Ukraine. It is grounded that the circumstances that limit will freedom include the exhaustive list of will types, the rule of compulsory share of inheritance, and the exhaustive list of will dispositions. It is emphasized that a testator cannot establish property law not defined by the civil legislation.

Key words: succession, will, will dispositions, will freedom, limitations of will freedom.

Постановка проблеми. Свобода заповіту традиційно вважається фундаментальним принципом спадкового права, його основною засадою, а також одним із найбільш суттєвих проявів диспозитивності у спадковому праві. Цій тематиці присвятили свої праці В.І. Серебровський, В.К. Дроніков, М.В. Гордон, Б.С. Антімонов, К.А. Граве, П.С. Нікітюк, І.В. Жилінкова, З.В. Ромовська, Ю.О. Заїка, К.Б. Ярошенко, С.Я. Фурса, О.П. Печений, Є.І. Фурса, О.Є. Казанцева, Т.Д. Чепіга, В.В. Васильченко, Є.О. Рябоконт та інші дослідники. Водночас дискусійним та не вирішеним повною мірою у науці цивільного права залишається питання встановлення тих чинників, які обмежують свободу посмертних розпоряджень власника майна. Актуальність наукових розвідок у цьому напрямі зумовлюється необхідністю визначення обсягу прав, які можуть бути реалізовані особою саме у разі смерті. При цьому спадкове право характеризується певною специфікою, яка виражається, зокрема, в тому, що право розпорядження як елемент змісту права власності за обсягом не повністю збігається з правом розпорядження власника своїм майном у разі смерті, хоча останнє ґрунтується та логічно пов'язане з конституційними нормами про зміст і гарантії права приватної власності. Наведена особливість пояснюється, передусім, тими чинниками, які обмежують свободу заповіту.

Ступінь розробленості проблеми. Можна зазначити дві основних позиції, які по-різному вирішують проблему встановлення

обмежень свободи заповіту. Прихильники першої стверджують, що свобода заповіту обмежується лише правилом про обов'язкову частку у спадщині [1, с. 106; 2, с. 137, 138; 3, с. 79, 80; 4, с. 115]. Окремо варто наголосити на позиції О.Г. Сараєва, який категорично не погоджується з обмеженням свободи заповіту обов'язковою часткою у спадщині [5, с. 45], проте жодних аргументів із цього приводу він не наводить, тому це висловлювання не може бути критично оцінене.

Інші автори значно розширюють коло обставин, що обмежують свободу заповіту, але й серед них немає єдності, якими саме чинниками обмежується така свобода. Зокрема, З.В. Ромовська стверджує, що межею свободи заповіту є не тільки право на обов'язкову частку у спадщині, а й несправедливість заповіту [6, с. 108–125]. Близько до З.В. Ромовської висловлюється Є.Ю. Петров, який визначає таке самостійне обмеження свободи заповіту як вимогу про відповідність добрим устоям [7, с. 74].

На думку С. Керничної, в українському цивільному праві обмеженням свободи заповіту є право на обов'язкову частку у спадщині, наявна конструкція спадкового договору та заборона скласти заповіт через представника [8, с. 59, 60].

Є.О. Мічурін окремо виділяє обмеження свободи заповіту щодо змісту цього правочину та часу його складення. Обмеження стосовно змісту охоплюється, по-перше, правилом щодо обов'язкової частки у спадщині, по-друге, особистістю розпоряджень фізич-

ної особи у разі смерті та, по-третє, мають стосуватися лише майна, яке за заповітом може набути спадкоємець. У свою чергу, обмеження свободи заповіту в часі пояснюється автором тим, що правові наслідки досліджуваного правочину не можуть настати раніше за смерть заповідача або оголошення його померлим. Крім того, Є.О. Мічурін додатково вказує на обмеження спільного заповіту, що стосуються неможливості зміни чи скасування такого розпорядження після смерті одного з подружжя [9, с. 392–396].

Заслугує на увагу позиція О.П. Печеного та Н.О. Міненкової, які, розглядаючи обмеження свободи заповіту, стверджують, що норми про обов'язкову частку у спадщині є обмеженням виконання заповіту, а не його змісту. Це обґрунтовується тим, що воля заповідача, яка суперечить правилу обов'язкової частки у спадщині, виконанню не підлягає, а такий заповіт не треба визнавати недійсним повністю або частково. Додатково учені виділяють обмеження свободи заповіту в частині його зміни та скасування щодо заповіту подружжя, а також законне обмеження свободи заповіту стосовно укладення спадкового договору [10, с. 404–408].

Додамо до цього, що в юридичній літературі висловлюється точка зору стосовно обмеження свободи заповіту правилами щодо форми цього правочину та недопустимості включення до його змісту умов, що суперечать імперативним нормам цивільного права [11, с. 80; 12, с. 7–11], а також наявності спадкової маси, яку спадкоємець не має право спадкувати. Ідеться про речі, обмежені або вилучені з цивільного обороту [13, с. 257, 258; 14, с. 79].

Наведене свідчить, що питання обмеження свободи заповіту залишається дискусійним у науці цивільного права та потребує свого вирішення. Саме тому є необхідність викласти власну позицію стосовно цієї проблематики.

Мета статті – встановити на основі аналізу чинного законодавства та положень правової доктрини обставин, що обмежують свободу заповіту у спадковому праві України.

Виклад основного матеріалу. Свобода заповіту є основною базисною засадою, навколо якої ґрунтується весь інститут спадкування за заповітом. Зміст цієї засади становить правову свободу власника розпорядитися своїм майном у разі смерті. На нашу думку, можна виділити зовнішнє та внутрішнє вираження свободи заповіту.

Зовнішнє вираження свободи заповіту охоплює змогу фізичної особи з повною цивільною дієздатністю вільно і у будь-який час особисто скласти заповіт, вибрати вид заповіту, скасувати вже складений заповіт та вносити до нього зміни.

У свою чергу, **внутрішнє вираження свободи заповіту** охоплює розпоряджень охочує зміст складеного заповіту як одностороннього правочину. До таких розпоряджень належать право заповідача призначити та підпризначити спадкоємця, позбавити його права на спадкування, встановити заповідальний відказ, покласти на спадкоємця обов'язок щодо вчинення певних дій немайнового ха-

рактеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання, а також дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети. Крім того, за ст. 1286 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) заповідач може призначити виконавцем заповіту фізичну особу з повною цивільною дієздатністю або юридичну особу.

На нашу думку, обмеження свободи заповіту є різновидом обмеження права власності та стосується правової свободи здійснення посмертних розпоряджень власника майна. І якщо обмеження права власності може охоплювати будь-яке з його правомочностей, то обмеження свободи заповіту поширюється лише на право розпорядження власника.

Аналіз кн. 6 ЦК, що регулює відносини спадкування, дає змогу стверджувати, що обмеження свободи заповіту стосуються як зовнішнього, так і внутрішнього її прояву. У першому випадку можна назвати *обмеженість щодо виду заповітів*. Як наголошувалося вище, заповідач може обрати вид та форму заповіту, проте виключно з того переліку, що визначений у кн. 6 ЦК. На нашу думку, сфера спадкування характеризується вичерпним (закритим) переліком видів заповіту, у зв'язку з чим особа позбавлена можливості скласти заповіт, прямо не передбачений у законі, зокрема, заповіт за надзвичайних обставин, електронний заповіт тощо.

Щодо внутрішнього прояву свободи заповіту, то найбільш істотним її обмеженням є *правило про обов'язкову частку у спадщині*. Враховуючи, що це питання неодноразово виступало предметом наукових досліджень, вважаємо за доцільне не вдаватися до детального аналізу обов'язкової частки у спадщині та обмежитись лише вказівкою на неї.

Наступним обмеженням змісту заповіту можна назвати закритий (*вичерпний*) *перелік заповідальних розпоряджень, визначений у законі* (т. зв. правило *numerus clausus*). Зокрема, речові права, що встановлюються заповідачем, мають охоплюватися переліком речових прав, закріпленим у ЦК. І хоча такий перелік сформульований доволі широко, заповідач не може встановлювати нових речових прав, не передбачених законом. Наприклад, власник позбавлений змоги заповісти річ, щоб вона не вивувала із власності спадкоємця та перейшла до його нащадків. Крім того, не можна визнати допустимим надання виконавцеві заповіту повноваження самостійно визначати спадкоємців за заповітом та відказоодержувачів після відкриття спадщини. Так само заповідач не може покласти на спадкоємців обов'язок відповідати по своїх зобов'язаннях без обмеження їх вартості або встановити заставу заповідального майна на користь відказоодержувача. У цьому аспекті доцільно вказати на спеціальне дослідження О.Л. Фрейтаг-Лоринговена, опубліковане у 1914 р., в якому автор дійшов обґрунтованого висновку про неможливість встановлення застави шляхом заповідального розпорядження [15, с. 15–31]. Українське законодавство не передбачає змогу заповідача за життя домовитися зі спадкоємцями

про відмову від права на обов'язкову частку у спадщині або зменшення її розміру в обмін на отримання компенсації. Зрештою, правочини, спрямовані на прийняття спадщини або на відмову від її прийняття, не можуть вчинятися до відкриття спадщини.

Примітно, що така властивість спадкового права не є надбанням суто національної правової системи. Наприклад, ЦК Нідерландів обмежує заповідача вибором поіменованих заповідальних розпоряджень [7, с. 73].

Водночас висловлюється і протилежна точка зору. Зокрема, Р.М. Мамуков стверджує, що, за принципом свободи заповіту, його зміст не може обмежуватися розпорядженнями, зазначеними в законі, а включає в себе інші розпорядження, що не суперечать закону та засадам моральності. У приклад наводиться згода заповідача на реєстрацію як товарних знаків зображень, тотожних його імені, псевдоніму або похідному від них позначенню, портрету або факсиміле [16, с. 8]. Утім, на нашу думку, висловлена в заповіті згода заповідача не є заповідальним розпорядженням як засобом реалізації принципу свободи заповіту.

При цьому існує одне виключення з правила *numerus clausus*, що встановлене у ст. 1240 ЦК, змістом якої визначено відкритий перелік обов'язків, які заповідач може покласти на спадкоємця. Зокрема, заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру та дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети. ЦК стосовно цього заповідального розпорядження встановлює, по-перше, два роди дій, до вчинення яких заповідач може зобов'язати спадкоємця, а, по-друге, – невичерпний перелік видів дій першого роду, а саме: дій щодо розпорядження особистими паперами та дій щодо визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання заповідача. Таким чином, формулюючи у заповіті заповідальне розпорядження, передбачене ст. 1240 ЦК, заповідач не може змінювати рід дій, до вчинення яких він може зобов'язати спадкоємця, але може передбачити й інші види дій, крім встановлених у ньому [17, с. 206, 207]. Тож, незважаючи на невичерпний перелік таких дій, вони все одно обмежені немайновим характером або спрямованістю на досягнення суспільно корисної мети.

Отже, внутрішнє регулювання (саморегулювання) у наведених випадках обмежене зовнішнім (імперативним) регулюванням.

Важко при цьому погодитися з тими дослідниками, які включають до чинників, що обмежують свободу заповіту, його форму, неможливість складення через представника, включення до змісту заповіту розпоряджень, що суперечать закону та моральним засадам суспільства, укладення спадкового договору. Змістом ст. 203 ЦК визначені такі загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину: зміст правочину не може суперечити ЦК, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; волевияв-

лення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; правочин має вчинятися у формі, встановленій законом; правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що зумовлені ним; правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Враховуючи правову природу заповіту як одностороннього правочину, наведені вимоги варто визнати загальними, що застосовуються до заповіту у тому обсязі, що не суперечить його сутності. Така правова позиція викладена у п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7.

Як справедливо наголошується в юридичній літературі, у площині заповіту загальні вимоги його дійсності як одностороннього правочину набувають дещо іншого звучання. Це стосується, перш за все, ч. 6 ст. 203 ЦК, за якою правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Безумовно, заповіт, в якому діти не згадані, не відповідає їх інтересам, однак не можна говорити про недійсність такого заповіту саме з цієї підстави [18, с. 268].

У кн. 6 ЦК містяться спеціальні умови дійсності заповіту, до яких належать: додержання форми та порядку посвідчення; особисте складення заповідачем (ст. 1257 ЦК, ч. 2 ст. 1234 ЦК); неможливість складення щодо майна, вказаного у спадковому договорі (ч. 2 ст. 1307 ЦК). Недотримання цих умов тягне за собою нікчемність усього заповіту або його частини. А тому правила, які визначають нікчемність заповіту щодо майна, вказаного у спадковому договорі, та містять застереження про форму заповіту, необхідність його особистого складення, не мають обмежувального щодо свободи заповіту значення, а є за своєю суттю спеціальними умовами чинності досліджуваного правочину. Вони не обмежують правову свободу власника майна, а лише окреслюють вимоги, дотримання яких є необхідним для того, щоб дії особи набули правочинного характеру.

За таких обставин чинники, обмежуючи свободу заповіту, не варто надмірно розширювати, включаючи до них загальні та спеціальні умови дійсності заповіту як одностороннього правочину.

Окремо має бути охарактеризована позиція щодо обмеження свободи заповіту в часі, викладена вище [9, с. 394, 395]. Дійсно, заповіт породжує правові наслідки у вигляді виникнення прав та обов'язків у спадкоємців після смерті заповідача. До цього моменту в останнього зберігається лише змога будь-коли скасувати або змінити вже складений заповіт. Наведена властивість дала змогу окремим авторам кваліфікувати вчинення заповіту як односторонній правочин із *відкладеним юридичним ефектом* [11, с. 46]. Цим заповіт відрізняється від класичних односторонніх правочинів, які породжують правові наслідки в момент їх вчинення. Видається справедливим,

що виникнення правових наслідків після смерті заповідача варто визнати не обмеженням свободи власника розпорядитися своїм майном у разі смерті, а конститутивною ознакою заповіту. Саме цим пояснюється ефективність заповіту як засобу розпорядження майном, за яким власник не втрачає права на заповідане майно за свого життя. Крім того, спірність позиції про обмеження свободи заповіту в цьому разі заперечується і тією обставиною, що особа може в будь-який час скасувати або змінити вже складений заповіт. А отже, йдеться не про обмеження заповіту, а про його визначальну ознаку, без якої він не може існувати як єдиноможливий спосіб розпорядження майном у разі смерті.

Висновки. Свобода заповіту має зовнішнє та внутрішнє вираження. Перше охоплюється можливістю фізичної особи з повною цивільною дієздатністю вільно і у будь-який час особисто складати заповіт, обрати вид заповіту, скасувати вже складений заповіт та вносити до нього зміни. Обґрунтовано висновок, що обмеженням зовнішнього вираження свободи заповіту є визначений у ЦК вичерпний перелік видів заповітів, що може бути складений особою. У свою чергу, внутрішній прояв свободи заповіту стосується змісту цього правочину та обмежується правилом про обов'язкову частку у спадщині, а також закритим переліком заповідальних розпоряджень, що міститься в цивільному законодавстві. Зокрема, заповідач не може встановити в заповіті речове право, прямо не передбачене в цивільному законодавстві. Правила щодо форми та порядку складення заповіту; неможливості вчинення заповіту через представника, а також щодо майна, вказаного у спадковому договорі, є умовами чинності заповіту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сучасні тенденції розвитку спадкового права (порівняльно-правове дослідження): монографія / Ю.О. Заїка, Н.Б. Солтис, В.В. Проценко, Є.О. Рябоконт; відп. ред. академік НАПрН України В.В. Луць. К.: Науково-дослідний

інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2015. 248 с.

2. Сібільова С. Свобода заповіту за чинним цивільним законодавством України. Вісник Академії правових наук України. Харків. 2012. № 2. С. 131–140.

3. Наследственное право / Булаевский Б.А. и др.; отв. ред. К.Б. Ярошенко. М.: Волтерс Клувер, 2005. 448 с.

4. Казанцева А.Е. Наследственное право: учеб. пособие. М.: Норма, 2012. 352 с.

5. Сараев А.Г. Институт условных завещаний в гражданском праве России и зарубежных стран (сравнительно-правовой аспект): монография. М.: Юрлитинформ, 2015. 200 с.

6. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: Підручник. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.

7. Петров Е.Ю. Наследственное право России: состояние и перспективы развития (сравнительно-правовое исследование). М.: М-Югос, 2017. 152 с.

8. Кернечна С. Свобода заповіту та її обмеження в українському праві та праві європейських країн. Підприємство, господарство і право. Київ. 2011. № 4. С. 57–60.

9. Мічурін Є.О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект): Монографія. Х.: Юрsvit, НДІ приватного права та підприємництва АПрН України, 2008. 482 с.

10. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права: монография / И.В. Спасибо-Фатеева, О.П. Печеный, В.И. Крат и др.; под. ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Х.: Право, 2016. 608 с.

11. Основы наследственного права России, Германии, Франции / Под общ. ред. Е.Ю. Петрова. М.: Статут, 2015. 271 с.

12. Валах В.В. Теоретичні аспекти обмеження свободи заповіту. Правова держава. Одеса. 2003. № 6. С. 7–11.

13. Фурса Є.Є., Козьяр-Скок Л.В. Окремі питання спадкування з іноземним елементом: консул, нотаріус, суд: Монографія. К.: Алерта, 2017. 384 с.

14. Кириллова Е.А. Основания наследования в гражданском праве Российской Федерации: Монография. М.: Инф-ра-М, 2012. 132 с.

15. Фрейтаг-Лоринговен А.Л. Завещательный залог. Вестник гражданского права. Санкт-Петербург. 1914. № 5. С. 15–31.

16. Мамуков Р. М. Содержание завещания: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2012. 28 с.

17. Сібільова М.М. Умови дійсності заповіту за чинним цивільним законодавством України. Університетські наукові записки. Хмельницький. 2012. № 3. С. 203–211.

18. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. – Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатеевої. Х.: ФО-П Колісник А.А., 2010. 768 с.